

*О. О. Сердюк,
канд. соціол. наук*

OLEXIY O. SERDUK,
Ph. D. in Sociology

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА НАРКОТИЗМ

Abstract. In article reviews the evolution of sociological approaches to illegal drug abuse: from the first attempts of analysis to the development of a separate branch of science, the sociology of narcotism. It outlines the contributions from a range of sociologists to the study of drug abuse and addiction as a social phenomenon.

Проблема наркотизму, поширення хімічних речовин, здатних викликати залежність, особливо гостро постала в Україні в останнє десятиріччя. Оскільки ця проблема за своєю сутністю є біопсихосоціальною, вона виступає предметом низки наукових дисциплін. Наукові підходи щодо вивчення проблеми наркотизму формувалися паралельно з виникненням і розвитком самої проблеми. Спочатку це була проблема окремої особистості, залежної від тих або інших адиктивних речовин, і цілком справедливо першими їй почали приділяти увагу медики та психологи. Далі проблема наркотизму еволюціонувала і набула масового характеру, у цьому зв'язку оформувалися юридичний і соціологічний підходи щодо її вивчення. Виникнення та інституціоналізація специфічних соціальних форм реакції на процес

поширення наркотизму, залучення до нього груп людей, які безпосередньо не є споживачами наркотиків, але, так чи інакше, впливають на нього (наприклад, спеціальні підрозділи поліції і навіть наркомафія), перетворили цей процес на комплексне соціальне явище. Відповідно зросла й актуальність саме соціологічного підходу до вивчення наркотизму.

На наш погляд, соціологічний підхід до аналізу наркотизму полягає, насамперед, у вивченні всіх соціальних аспектів вживання наркотичних речовин (а також інших речовин, здатних викликати залежність). У межах соціології девіантної поведінки і соціології злочинності наркотизм виступає як самостійний предмет досліджень. Наркотизм розглядається як досить широке соціальне явище в силу того, що він пов'язаний не тільки соціаль-

ними фактами поведінки стосовно наркотиків та інших адиктивних речовин, але й передбачає соціальну відповідь на процес їх поширення. Оскільки соціологічний підхід щодо вивчення наркотизму достатньо молодий, передчасно говорити про існування єдиної методології аналізу наркотизму. У цьому зв'язку цікаво простежити шляхи формування уявлень про соціальну сутність цього явища.

Найбільш ранні спроби виділення соціальних компонент залежності починалися стосовно алкоголізму, а пізніше – і стосовно наркоманії. Я. І. Гілінський до найбільш ранніх згадувань про роль соціальних чинників у генезисі залежності відносить роботу К. М. Бріль-Краммера «Про запій і лікування оного» (1819), в якій московський лікар відзначив, що більшість відомих йому хворих алкоголізмом занедужали з часу Вітчизняної війни 1812 р., коли багато громадян Росії втратили свій спокій, майно, родичів [20]. Причому висока частота алкоголізму спостерігається в нижчих верствах, які відчують постійні злидні. Алкогольні проблеми досліджувалися В. М. Бехтеревим, Д. К. Бородіним, Д. Н. Вороновим, Д. К. Дмитрієвим, С. А. Первушиним. Ними піддавалася сумніву легенда про «особливу схильність» російської людини до «п'яцтва». Створення системи державних шинків у XVI ст. з комерційних мотивів (алкогольна скарбниця) змінило ситуацію жорсткого соціального контролю над споживанням алкоголю на гірше [94]. Автори XIX – початку XX ст. для оцінки алкогольної проблеми широко використовували статистичні дані [8; 15]. Активно досліджувався ступінь алкоголізації різних соціальних груп у зв'язку з економічними, культурними, соціально-

демографічними характеристиками [17; 30; 72]. Відзначалося, що в селах більше пили бідняки і заможні селяни – «куркулі», а середняки виявлялися непитущими. Зв'язку алкоголізму і злочинності була присвячена робота П. І. Григор'єва (1900). Він за допомогою поштового опитування завідувачів сільських училищ (1898) виявив майже суцільне споживання алкоголю сільськими дітьми. У роботах В. К. Дмитрієва вирішальне значення в динаміці алкоголізації приписується економічним чинникам, процесу індустріалізації, важкому становищу міського пролетаріату. С. А. Первушин розмежував поняття «споживання алкоголю», «п'яцтво» і «алкоголізм», він класифікував споживання алкоголю на: «столове» – властиве в основному вищим верствам суспільства («для здоров'я», «для апетиту»); «обрядове» – властиве селянам (відповідно до звичаю) і «наркотичне» – властиве робітничому класу (із метою забути). Відзначалося, що в залежності від типу споживання алкоголю повинна різнитися і тактика його профілактики [24; 94; 97]. Також відзначалося, що від переважних питних звичаїв залежать ті або інші «соціальні шкідливості» алкоголізму – випадкове, розгульне п'яцтво веде до збільшення злочинності і хуліганства тощо [8, с.108].

У зв'язку із «сухим законом» (1914 р.) було розпочато низку соціологічних досліджень, у яких оцінювалася ефективність подібних заходів. Дослідження констатували різке погіршення ситуації після короткочасного і відносно незначного її поліпшення [8; 17; 30]. Аналогічну тенденцію відзначено й у ході радянської антиалкогольної кампанії 1985 р.

Найбільш ранні дослідження наркоманії відносяться до кінця XIX ст. У

1885 р. на замовлення губернатора Туркестанського краю було проведено дослідження С. Моравицького «Про наркотики і деякі інші отруйні речовини, уживані населенням Ферганської області». У результаті були виявлені й описані види наркотиків, засоби їх вирощування і вживання, кількість посадок, ціни на наркотики, групи споживачів. Зроблено важливий висновок про культурний характер споживання наркотиків: для ферганських мусульман вони є своєрідним заміником алкоголю і складають невід'ємну частину «способу життя» місцевого населення.

У книзі Н. К. Реймера «Отрути цивілізації» (1899), присвяченій історії алкоголю і наркотиків, містяться відомості про структуру споживаних наркотиків, соціальний склад і спосіб життя їх споживачів, наводяться інтерв'ю з наркоманами. З'явилися дослідження І. Левітова, Л. Сікорського, проте активне вивчення проблеми почалося з 20-х рр. XX ст. [20].

У 20-і рр. в радянській соціології розгорнулися інтенсивні дослідження девіантної поведінки: злочинності, алкоголізму, дитячої безпритульності, наркоманії, суїцидів. За цей період написали свої роботи І. Ісаєв, М. Н. Гернет, А. А. Герцензон, Г. Волков, І. Д. Страшин, Е. І. Дейчман, Л. Г. Політов, А. М. Раппопорт та ін. [8; 15; 17; 30; 72–76]. Звертають на себе особливу увагу такі роботи М. Н. Гернета, як «Моральна статистика» [15] (у ній висвітлюються деякі аспекти поширення алкоголізму і наркоманій), «Наркотизм, злочинність і кримінальний закон» (1924), «Сто дітей наркоманів» (1926). В останній роботі він проаналізував результати обстеження наркоманії серед безпритульних Москви, при цьому зі 102 осіб тільки двоє

відповіли негативно на питання про вживання тютюну, алкоголю або кокаїну [16, с. 444–445]. У своїх роботах М. Н. Гернет досліджує практично всі основні форми соціальних відхилень (злочинність, алкоголізм, наркоманія, самогубства, проституція). Він робить спроби розкрити внутрішні взаємозв'язки між ними і шукає їх спільні причини. М. Н. Гернет аналізує статистичні дані про споживання алкоголю, злочини, пов'язані із ним, про «таємне винокуріння» і боротьбу з ним, а також підкреслює неефективність заборонних заходів. Так, він пише: «зелений змії..., зігнаний із дзеркальних вітрин найбагатших магазинів, із полиць і прилавків шинків і ресторанів, він заповз у підпілля і знайшов собі там достатньо простору і чимало їжі» [16, с. 441]. Російську ситуацію Гернет порівнював з американською, де розвилася контрабанда спирту після введення «сухого закону» [53].

Алкоголізації населення Росії в цей період присвячені роботи Р. Влаσσαка (1928), Е. Дейчмана (1929), публікації в «Адміністративному віснику» за 1920-і рр. У них відбивається статистика виробництва і споживання алкоголю, наводяться порівняльні дані по місту і селу, а також ілюструються наслідки пияцтва (смертність, захворюваність, «п'яні злочини» і т. п.) [8; 31]. Приділялася увага і тютюнопалінню – у той час воно розглядалося як захворювання, що називалося «хронічний нікотинізм» [74].

А. А. Герцензон у роботі «Злочинність і алкоголізм у РСФРР», крім власне алкоголізму і злочинності, розглядає загальні питання щодо природи антипромадських явищ, їх причини у капіталістичному і соціалістичному суспільствах [17]. У теоретичних роботах А. А. Герцензона відзначався рішучо

чий відхід від факторного, у тому числі багатофакторного підходу. Герцензон виступав проти змішування чинників різного порядку. Крім того, на думку В. Н. Кудрявцева, в ті роки саме А. А. Герцензон ближче за всіх підійшов до осмислення окремих видів девіацій із широких «девіантологічних» позицій [89].

У 20-і рр. минулого століття йшло активне вивчення проблеми наркотизму. Так, А. М. Рапопорт узагальнив матеріали обстеження 400 кокаїністів. Тісний зв'язок наркотизації населення із соціально-побутовими умовами підкреслює А. С. Шоломович. Н. К. Топорков розрізняє «наркотистів» – осіб, які приохотилися до вживання наркотичних засобів у силу соціальних умов, і «наркоманів» – осіб із патологічною конституцією. Зв'язок наркотизму і злочинності відзначають М. Т. Белоусова і П. І. Люблінський. При цьому ряд дослідників фіксує відносно меншу частоту і тягар злочинів, які чиняться наркоманами (І. Н. Введенський, А. М. Рапопорт). Вживання наркотику (кокаїну) частіше йшло за злочином, а не передувало йому [29; 20].

З 30-х рр. і до початку 60-х у вітчизняній соціології девіантної поведінки спостерігалася перерва у вивченні проблем соціальних відхилень і, зокрема, проблем адиктивної поведінки. Настала епоха «ліквідації» у країні наркотизму як соціального явища, а отже і не потрібності будь-яких досліджень. Тематика ж пияцтва й алкоголізму не сходить цілком із радянської сцени, вона перероджується в «антиалкогольну пропаганду», «боротьбу» під гаслами типу «Пияцтво – шлях до злочину» і «Пияцтву – бій!», а в службових характеристиках з'являється визначення «морально стійкий», що озна-

чало для посвячених – «не алкоголік». З поновленням досліджень у галузі девіацій ця галузь соціології формувалася як міждисциплінарна, зазнавши сильного впливу юридичних, медичних і психологічних дисциплін.

Наприкінці 50–60-х рр. стали з'являтися дослідження медиків соціологічного характеру (В. В. Боріневич, Я. Г. Голанд, І. В. Стрельчук) і юристів, які розглядають різного роду карні дії з наркотиками (Л. П. Ніколаєва, М. Ф. Орлов і ін.). І пізніше тема наркотизму посідає стале місце в дослідницькій діяльності медиків, психологів, юристів, соціологів (Е. А. Бабаєн, Т. А. Боголюбова, А. А. Габіані, М. Х. Гонопольський, Р. М. Готліб, І. Н. П'ятницька, Л. І. Романова та ін.). Із середини 60-х рр. відновилася дослідницька робота, дещо пізніше з'явилися фундаментальні праці Г. Г. Заїраєва [33], в яких він, як відзначають дослідники [20, с. 591], обстоював соціологічний підхід у вивченні пияцтва й алкоголізму, описував результати емпіричних соціологічних досліджень, відстоював розумну соціальну антиалкогольну програму, розроблену під його керівництвом. З'явилися роботи Н. Я. Копита, Б. М. Левіна. [44; 45; 46], Ю. П. Лисицина, П. І. Сидорова і ін. Комплексному аналізу соціальних, медичних і психологічних проблем пияцтва й алкоголізму присвячені також дослідження Б. С. Братуся, Б. М. Гузікова, В. М. Зобнева, А. А. Мейрояна [3; 4].

Перше значне емпіричне соціологічне дослідження наркотизму на території колишнього СРСР було проведено в Грузії в 1967–1972 рр. під керівництвом А. А. Габіані. Результати опубліковані в книжці «Наркотизм», виданій з грифом «Для службового користування» [12]. Праця включала

історико-теоретичний розділ, методологічну частину, виклад результатів емпіричного дослідження (дані про соціально-демографічний склад і умови життя споживачів наркотиків, структуру вживаних засобів, вік прилучення до наркотиків і його мотивів), схему діяльності злочинних груп щодо поширення наркотиків, а також програму медичних, правових та організаційних заходів боротьби з наркотизмом.

А. А. Габіані організував емпіричні соціологічні дослідження алкоголізму в Грузії, які дозволяють судити про соціально-демографічний склад осіб, що мають проблеми в зв'язку з алкоголем, про виробництво і реалізацію алкогольних напоїв у республіці, про розміри прибутку від продажу алкоголю і розміри збитків від його споживання і навіть про наповненість тбільських ресторанів у залежності від сезону, днів тижня і часу доби. Опубліковано результати дослідження під грифом «Для службового користування» [59]. А. А. Габіані в той час уже став керівником науково-дослідної лабораторії соціології злочинності МВС Грузинської РСР.

У середині 80-х рр. під керівництвом А. А. Габіані було знову проведено панельне дослідження наркотизму в Грузії із викладом порівняльних результатів обох досліджень у книжці «Наркотизм: вчора і сьогодні» [13]. Пізніше досвід своїх досліджень наркотизму А. А. Габіані описав у монографії «На краю безодні: наркоманія і наркоманія» [10]. До ознак наркотизму він включав соціально-демографічні характеристики споживачів наркотиків, умови життя наркоманів, їх статусне становище, структуру вживання наркотиків, початковий вік наркоспоживання (вік першої спроби), а

також мотивацію до вживання наркотиків. У 1988–1989 рр. А. А. Габіані провів широке соціологічне дослідження наркотизму на території Латвії, Приморського і Ставропольського країв, Горьківської, Новосибірської (Росія) і Львівської (Україна) областей, у Москві і Ташкенті (Узбекистан). У ході дослідження було опитано близько 3000 наркоманів і споживачів наркотиків [9, 10]. Особливу увагу було звернено на обставини прилучення до наркотиків: умови життя, навчання і праці; привід «спробувати» наркотик; середовище поширення наркотизму; із яких наркотичних засобів починає новачок; де, із ким, коли відбувається їх прийом; де добуваються наркотики і кошти на їх придбання. Дослідника цікавлять і умови добровільної відмови від наркотиків, факти звернення по медичну допомогу та її ефективність. У результаті ним було зроблено важливий висновок про те, що «найбільш надійний засіб боротьби з наркоманією – недопущення первинного звернення молодих людей до наркотиків» [9, с. 83].

Проблемам підліткової наркоманії і токсикоманії присвячені роботи А. Є. Лічко, Г. Я. Лукачер, Н. В. Макшанцевої, Т. В. Іванова, В. А. Чудновського [49], І. Н. П'ятницької [70], А. Ф. Радченко, М. Л. Рохлін [71]. При цьому в генезисі споживання адиктивних речовин особливо відзначалося значення групової активності, пошук незвичних відчуттів і переживань, а також роль біологічного чинника. Всупереч поширеній думці, «нудьга» виявилася мало значущим чинником у генезисі наркотизму [47, с. 55–56]. У 1992 р. на замовлення Міжнародної асоціації боротьби з наркоманією і наркобізнесом було проведено велике дослідження

(керівник Г. Г. Сілласте), що охопило сім економічних зон Росії, опитування проводилося в 12 містах [86].

У 80–90-і рр. основним центром соціологічних досліджень пияцтва, алкоголізму і наркотизму стає сектор соціальних проблем алкоголізму і наркоманії Інституту соціології АН СРСР – РАН (Б. М. Левін – керівник [44–46], Ю. Н. Іконнікова, С. Г. Климова [95], Л. Н. Рибаківа, М. Є. Позднякова [57; 58; 65] та ін.). У Ленінградському інституті соціально-економічних проблем АН СРСР було створено групу вивчення проблем пияцтва й алкоголізму (керівник В. Карпов). Антиалкогольна кампанія 1985 р. породила багато кон'юнктурних досліджень-одноденок. Активізувалася дослідницька діяльність в організаціях і закладах МВС Росії (А. Я. Гришко, В. М. Єгоршин, В. І. Омїгов і ін.). У ці роки вийшло багато робіт, присвячених проблемі наркотизму в часописі «Соціологічні дослідження» [5; 9; 11; 14; 24; 25; 26; 31; 32; 33; 34; 35; 38; 39; 48; 50; 51; 60; 66; 78; 81; 86; 92; 97; 98].

Соціологічному аналізу наркотизму у радянський період були присвячені роботи багатьох вчених, таких як М. Н. Гернет [16], А. А. Габіані [9–14], Б. М. Левін, М. Б. Левін [44], А. Я. Вілкс [7], В.Є. Гелінас, Н. А. Монахов [55], А. С. Меліксетян [52], В. В. Гульдман [25–28], О. Л. Романова [25, 27], О. Г. Данілін [25], О. К. Сіденко [27] та ін. Алкогольну ситуацію досліджували А. М. Рапопорт [72–76], А. А. Герцензон [17], Т. Г. Заїраєв [33, 34], О. Е. Соловей [88], І. А. Голосенко [24], М. С. Мацковський [51], О. І. Рибаків [83], В.Є. Хвошов [92], Ф. Е. Шерегі [97] та ін. Серед сучасних російських соціологів проблеми наркотизму вивчають Я. А. Гілінський [18–23], Г. Г. Сілласте [86], М. Б. Левін

[43; 45; 46], М. Є. Позднякова [57; 58; 65], Л. Е. Кессельман [37], Л. Д. Мірошніченко [53], Т. В. Іванова [35], А. Л. Салагаєв [84], С. О. Биков [6], Ш. Е. Джаманбалаєва [31], Л. О. Журавльова [32], Г. Я. Лукачер [48; 49], Н. В. Мокшанцева [48; 49], В. О. Чудновський [48, 49], Н. Н. Малікова [50], В. О. Попов [66], О. Ю. Кондратьєва [66], І. М. Кирилов [38], Ю. В. Шиленко [38], О. В. Немцов [60] та інші автори. В Україні, у Харкові, наприкінці 1990-х рр. стали проводитися дослідження молодіжного наркотизму – соціологічному аналізу наркотизму – присвячені роботи харківських соціологів В. О. Соболева, І. П. Русченко, О. М. Поступного, Ю. Н. Свеженцевої та ін. [54; 67; 78–82; 87; 93; 99], роботи одеських соціологів В. Н. Подшивалкіної, Т. Г. Каменської, М. В. Левинського, Н. А. Мірошніченко [36; 61; 62; 63; 64], роботи київських соціологів О. М. Балакіревої, О. О. Яременко [2] та ін.

Таким чином, лише на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися окремі роботи, що аналізують наркоманію як самостійну форму девіантної поведінки. Проте алкоголізм, наркоманія і токсикоманія розглядалися як окремі форми відхилення, їх взаємозв'язок не вивчався. Лише останнім часом ставляться подібні питання [40; 37; 54; 57]. Здійснюються спроби застосування якісних методів аналізу наркотизму, глибинних неформалізованих інтерв'ю з наркоманами [1, 54, 57, 67], всебічно аналізуються можливі наслідки [90]. Вивчаються економічні механізми наркотизму [91]. У галузі розробки соціальних технологій профілактики наркотизму українськими спеціалістами робляться поки що лише перші кроки [41; 42; 64; 67; 68; 69; 77; 85; 93]. Подібна робота ведеться, в основному,

спеціалістами-наркологами, найчастіше без урахування соціальних детермінант цього явища. Як справедливо відзначають вчені-кримінологи [56], поки що залишаються зовсім не вивченими соціальна практика боротьби з наркоманією, профілактичний напрям, які не охоплюються засобами кримінального права, система соціальної реабілітації як альтернатива примусовим, репресивним методам. Також недостатня увага приділяється оцінці ефективності існуючих урядових і громадських програм протидії поширенню наркотиків. На сьогодні в сучасній соціології девіантної поведінки виникає спеціальна галузь – соціологія наркотизму [54; 96]. Вона не є абсолютно новою в силу того, що саме явище існує достатньо тривалий час і досліджується з XVIII ст. На сьогодні практично всі аспекти цього масштабного явища вже піддалися вивченню з тією або іншою мірою глибини. Наркотизм багатьма дослідниками вже розглядався і як соціокультурне явище, і як масова форма поведінки, аналізу піддавалася його структура, динаміка, а також соціальна статистика поширення. Єди-

ним недоліком більшості перерахованих вище робіт можна вважати їх односторонній розгляд наркотизму з тієї або іншої позиції при ігноруванні його багатогранності як соціального феномену. Ми зіштовхуємося з відсутністю уявлення про соціокультурний механізм поширення наркотизму. Таку ситуацію можна зв'язати тільки з тим, що дотепер фактично не була остаточно сформована система інституціональної відповіді на поширення наркотизму в нашій країні, причому процес її формування триває і дотепер.

Аналіз соціологічних робіт дозволяє зробити висновок про те, що у вітчизняній соціології ще не склався єдиний концептуальний підхід щодо вивчення наркотизму, не виділені його механізми, не розглянута сукупність чинників, які визначають динаміку наркотизму в період трансформації українського суспільства. Відсутнє узвичаєне й однозначне визначення наркотизму як різновиду девіантної поведінки, і тим більше як соціального явища, усі базові поняття дотепер є дискусійними та спостерігається їх синонімізація.

1. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля / Отв. ред. Я. И. Гилинский. – М.: ИС РАН, 1992. – 282 с.
2. Балакірева О. М., Яременко О. О. Рівень розповсюдження та структура вживання алкоголю та інших наркотичних речовин серед підлітків в Україні: соціологічний вимір. – К., 1998. – 86 с.
3. Большой Энциклопедический Словарь. – Т. 29/2-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1949 – 1958. – С. 129.
4. Братусь В. С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 292 с.
5. Братусь В. С. Психологический анализ изменений личности при алкоголизме. – М.: Медицина, 1974. – 96 с.
6. Выков С. А. Наркомания среди молодежи как показатель дезадаптированности // Социологические исследования. – 2000. – № 4. – С. 48-52.
7. Вилкс А. Я. Наркотизм среди молодежи // За здоровый образ жизни (борьба с социальными болезнями). Кн. 1. – М.: Институт социологии АН СССР, 1991. – С. 73-85.
8. Влассак Р., Страшин И. Д., Дейчман Э. И., Политов Л. Г. Алкоголизм как научная и бытовая проблема. – М.; Л.: Государственное изд-во, 1928. – 290 с.
9. Габиани А. А. Кто такие наркоманы? // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 78-83.
10. Габиани А. А. На краю пропасти: Наркомания и наркоманы. – М.: Мысль, 1990. – 220 с.

11. Габиани А. А. Наркомания: горькие плоды сладкой жизни // Социологические исследования. – 1987. – № 1. – С. 48–83.
12. Габиани А. А. Наркотикизм (конкретно-социологическое исследование по материалам Грузинской ССР). – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1977. – 46 с.
13. Габиани А. А. Наркотикизм: вчера и сегодня. – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1988. – 76 с.
14. Габиани А. А. Наркотики в среде учащейся молодежи // Социологические исследования. – 1990. – № 9. – С. 84–91.
15. Гернет М. Н. Моральная статистика (уголовная статистика и статистика самоубийств). Пособие для статистиков и криминалистов. – М.: Изд-во ЦСУ, 1922. – 270 с.
16. Гернет М. Н. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1974. – 461 с.
17. Герцензон А. А. Преступность и алкоголизм в РСФСР/Под ред. Г. М. Сегала и Ц. М. Фейнберг. – М.: Красный печатник, 1930. – 148 с.
18. Гишинский Я. И. Девиантное поведение в Санкт-Петербурге: на фоне российской действительности эпохи перестройки // Мир России. – 1995. – № 2. – С. 118–131.
19. Гишинский Я. И. Наркотикизм: мифы и реальность // Молодежь. Цифры, факты, мнения. – 1996. – № 1. – С. 80–84.
20. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения и социального контроля // Социология в России/Под ред. В. А. Ядова. – М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – С. 587–609.
21. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социологические исследования. – 1988. – № 4. – С. 74–82.
22. Гишинский Я. И. Творчество: норма или отклонение? // Социологические исследования. – 1990. – № 2. – С. 13.
23. Гишинский Я. И., Афанасьев В. С. Социология девиантного поведения. – СПб.: СПб ИС РАН, 1993. – 270 с.
24. Голосенко И. А. «Русское пьянство»: мифы и реальность // Социологические исследования. – 1986. – № 3. – С. 64–71.
25. Гульдан В. В., Романова О. Л., Данилин А. Г. и др. Наркомания с точки зрения социолога, врача, правоведа и журналиста (обсуждение за «круглым столом» редакции) // Социологические исследования. – 1989. – № 2. – С. 37–51.
26. Гульдан В. В., Романова О. Л., Корсун А. М. и др. Эмоционально-когнитивный диссонанс в структуре представлений школьников о наркомании и токсикомании // Психологические исследования и психотерапия в наркологии. – Л.: Медицина, 1989. – С. 68–74.
27. Гульдан В. В., Романова О. Л., Сиденко О. К. Представления школьников о наркомании и токсикомании // Социологические исследования. – 1989. – № 3. – С. 66–71.
28. Гульдан В. В., Романова О. Л., Дрынков А. В. Психологическое исследование заигрывания на установку подростков по отношению к наркотикам // Вопр. наркологии. – 1990. – № 4. – С. 45–51.
29. Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX вв): тенденции и социологическое осмысление. – СПб.: Алетейя, 2000. – 384 с.
30. Дейчман Э. И. Алкоголизм и борьба с ним. – М.-Л.: Об-во борьбы с алкоголизмом и «Московский рабочий», 1929. – 224 с.
31. Джаманбалаева Ш. Е. Проблемы наркотизации и алкоголизации в республике // Социологические исследования. – 1998. – № 3. – С. 42–44.
32. Журавлева Л. А. Факторы и условия наркотизации молодежи // Социологические исследования. – 2000. – № 6. – С. 43–48.
33. Заиграев Т. Г. Алкогольная ситуация – объект профилактического воздействия // Социологические исследования. – 1985. – № 4. – С. 47–54.
34. Заиграев Т. Г. О некоторых особенностях профилактики пьянства // Социологические исследования. – 1983. – № 4. – С. 96–105.
35. Иванова Т. В. Отклоняющееся поведение и употребление подростками наркотиков // Социологические исследования. – 1992. – № 7. – С. 78–86.

36. Каменская Т. Г., Подшивалкина В. И. Некоторые аспекты исследования образа потребления наркотиков в молодежной среде // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2000. – № 492. – С. 173–176.
37. Кесельман Л. Е. Социальные координаты наркотизма. – СПб.: СПбФ ИС РАН, 1998. – 120 с.
38. Кирилов И. М., Шиленко Ю. В. Отношения учащихся к употреблению спиртных напитков и токсических веществ // Социологические исследования. – 1992. – № 4. – С. 51–55.
39. Климова С. Г. Контроль отклоняющегося поведения со стороны государства и общества // Социологические исследования. – 1990. – № 10. – С. 118–122.
40. Колесов Д. В., Турцевич С. В. Наркотизм: сущность и профилактика. – М.: Знание, 1988. – 48 с.
41. Кузьминов В. Н., Сердюк А. А. Наркологическая консультация (Часть 2) // Наши дети и наркотики: советы специалистов родителям/Под ред. И. П. Рущенко. – Харьков: Финарт, 2002. – С. 7–16.
42. Кузьминов В. Н., Сердюк А. А. Профилактика наркотизма в глобальной сети Internet // Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты : Коллективная монография: итоговые материалы международного проекта/Сост. И. П. Рущенко. – Харьков: Финарт, 2002. – С. 142–150.
43. Левин Б. М. Родители и распространение наркотической зависимости среди подростков // За здоровый образ жизни (борьба с социальными болезнями). Кн.1. – М.: Ин-т социологии АН СССР, 1991. – С. 86–101.
44. Левин Б. М., Левин М. Б. Мнимые потребности. – М.: Издат. полит. лит., 1986. – 96 с.
45. Левин Б. М., Левин М. Б. Наркомания и наркоманы – М.: Наука, 1991. – 160 с.
46. Левин М. Б. Вероятные тенденции развития отклоняющегося поведения в условиях социальных перемен // За здоровый образ жизни (борьба с социальными болезнями). Кн.1. – М.: Ин-т социологии АН СССР, 1991. – С. 32–43.
47. Личко А. Е., Еттенский В. С. Подростковая наркология. – Л.: Медицина, 1991. – 304 с.
48. Лукачер Г. Я., Макшанцева Н. В., Чудовский В. А. Одурманивающие средства в подростковой среде // Социологические исследования. – 1990. – № 4. – С. 80–85.
49. Макшанцева Н. В., Лукачер Г. Я., Чудновский В. А. Социальная характеристика подростков, злоупотребляющих наркотическими и токсикоманическими средствами // Некоторые проблемы наркоманий и токсикоманий. – М.: Медицина, 1989. – С. 133–139.
50. Маликова Н. Н. Типология отношения студентов к наркомании // Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С. 50–57.
51. Мацковский М. С. Об опыте профилактики алкоголизма в Финляндии // Социологические исследования. – 1983. – № 4. – С. 201–205.
52. Меликсетян А. С. Отклоняющееся поведение несовершеннолетних // Советская педагогика. – 1990. – № 4. – С. 52–57.
53. Мирошниченко Л. Д. История борьбы с пьянством и алкоголизмом в 20–30-х годах // Вопросы наркологии. – № 3. – 1990. – С. 54–59.
54. Молодежь и наркотики (социология наркотизма)/Под ред. В. А. Соболева и И. П. Рущенко. – Харьков: Торсинг, 2000. – 432 с.
55. Монахов Н. А. О социобиологических механизмах формирования антиобщественного поведения молодежи // Советское государство и право. – 1989. – № 8. – С. 65–73.
56. Музька А. А. Відповідальність за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. – К.: Льгос, 1998. – 324 с.
57. Наркомания как форма девиантного поведения/Сб. научн. работ, под ред. М. Е. Поздняковой. – М.: И-т социологии РАН, 1997. – 64 с.

58. Наркомания: ситуация, тенденции и проблемы/Под общ. ред. М. Е. Поздняковой. – М.: Институт социологии РАН, 1999. – 88 с.
59. Некоторые результаты социально-экономического исследования проблемы пьянства и алкоголизма (по материалам Грузинской ССР). – Тбилиси: ТТУ, 1979. – 56 с.
60. Немцов А. В. Потребление алкоголя и смертность в России // Социологические исследования. – 1997. – № 9. – С.113–116.
61. Подшивалкина В. И. Социальные технологии на предприятии // Современное общество. – 1994. – № 1. – С. 73–79.
62. Подшивалкіна В. І. Наркоманія та місто: до проблеми розповсюдження наркотиків в міському середовищі // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології/Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (27 квіт. 2001р., м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ, 2001. – С. 160–164.
63. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики. – Казань: Наука, 1997. – 352 с.
64. Подшивалкина В. И., Левинский М. В., Мирошниченко Н. А. Социотехнологические проблемы борьбы с наркоманией // Соціальні технології. – Вып. 11. – К., 2001. – С. 47–59.
65. Позднякова М. Е. Социологический анализ наркомании. – М.: ИС РАН, 1992. – 68 с.
66. Попов В. А., Кондратьева О. Ю. Наркотизация в России – шаг к национальной катастрофе // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 65–68.
67. Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты : Коллективная монография: итоговые материалы международного проекта/Сост. И. П. Рущенко. – Харьков: Финарт, 2002. – 242 с.
68. Профілактика наркотизації: Зб. інформаційних, теоретичних та методичних матеріалів з проблем девіантної поведінки підлітків і молоді. – К.: АСАДЕМРЕСС, 1994. – 128 с.
69. Психологический аспект профилактики алкоголизма и наркомании среди подростков. Метод. пособ. – К.: ИСДЮ, – 1995. – 212 с.
70. Пятницкая И. Н. Наркомания как социальная и общемедицинская проблема // Российский медицинский журнал. – 1996. – № 4. – С. 5–10.
71. Радченко А. Ф., Рохлина М. Л. Семьи больных наркоманиями // Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. – 1990. – № 2. – С. 38–42.
72. Раппопорт А. М. Алкоголь и производительность труда. – М.; Л.: Гос. мед. изд-во, 1931. – 62 с.
73. Раппопорт А. М. Диагностика алкогольного опьянения. – М.: Изд-во Наркомздрава РСФСР, 1928. – 26 с.
74. Раппопорт А. М. Табак и его влияние на организм. – М.: Гос. мед. изд-во, 1929. – 48 с.
75. Раппопорт А. М., Бояновский С. Е. Вред алкоголизма: конспект лекции. – М.: Ин-т сан. просвещения, 1955. – 38 с.
76. Раппопорт А. М., Бояновский С. Е. Вред алкоголя : конспект лекции – М.: Ин-т сан. просвещения, 1958. – 40 с.
77. Рекомендації для педагогів, батьків, медичних працівників по виявленню ранніх ознак наркоманії серед підлітків. – К.: Київське об'єднання «Соціотерапія»; Київський міський центр здоров'я, 1997. – 4 с.
78. Рущенко И. П. Динамика латентных социальных процессов (на примере распространения наркотиков у молодёжному середовищі) // Харьковские социологические чтения – 98: Сб. научн. работ. – Харьков: ЦЭПП «Радар», 1998. – С. 437–443.
79. Рущенко И. П. Латентные социальные процессы: теоретические и практические аспекты исследований наркомании // Социологические исследования. – 1999. – № 10. – С. 74–85.
80. Рущенко И. П., Сердюк А. А. Социологический мониторинг употребления психоактивных веществ в молодежной среде // Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты : Кол. монография: итоговые материалы международного проекта/Сост. – доц. И. П. Рущенко. – Харьков: Финарт, 2002. – С. 94–102.

81. Рущенко И. П., Соболев В. А., Ярмыш А. Н. Динамика распространения наркотиков в молодежной среде // Проблемы национальной политики России по контролю за наркотиками и международное сотрудничество : Материалы международного научно-практического семинара (24-26 февраля 1998 г.) – Белгород, 1998. – С. 51-54.
82. Рущенко И. П. Социология злочинності. – Харьков: Вид-во НУВС, 2001. – 370 с.
83. Рыбаков А. И. Ценностно-нормативные представления о потреблении алкоголя // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 81-83.
84. Салагаев А. Л. Молодежные правонарушения и деликвентные сообщества сквозь призму американских социологических теорий. – Казань: Экоцентр, 1997. – 156 с.
85. Сердюк А. А. Профилактика наркотизма в системе народного образования: методические и организационные аспекты чтения спецкурсов // Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты : Итоговые материалы международного проекта/ Сост. И. П. Рущенко. – Харьков: Финарт, 2002. С. 102-123.
86. Силласте Г. Новая наркоситуация в России: Результаты исследования. // Социологические исследования. – 1994. – № 6. – С. 72-83.
87. Соболев В. А., Сердюк А. А. Наркомания как объект социологического анализа. // Вісник Харків. націон. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2000. – № 492. – С. 167-172.
88. Соловей О. Э. Путь в никуда. Социология пьянства. – Петропавловск-Камчатский: Медидина, 1988. – 94 с.
89. Социальные отклонения/Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М.: Юрид. литература, 1989. – 328 с.
90. Социальные последствия возможной легализации наркотиков в России./Спец. выпуск по материалам социол. исследования // Безопасность. Инф. сб. Фонда национальной и международной безопасности. – М., 1993. – № 2 (8). – 96 с.
91. Тимофеев Л. М. Наркобизнес. Начальная теория экономической отрасли. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. – 112 с.
92. Хвощев В. Е. Интервальное исследование пьянства // Социологические исследования. – 1988. – № 4. – С. 84-87.
93. Центр первичной профилактики наркотизма: методологическое и организационное обеспечение/Соболев В. А., Белоусов Ю. Л., Нагорный И. А. – Харьков: Финарт, 2002. – 80 с.
94. Черных А. И. Борьба с алкоголизмом в России в XIX – начале XX века // За здоровый образ жизни (борьба с социальными болезнями). Кн.1. – М.: ИС АН СССР, 1991. – С. 44-58.
95. Чирков А., Климова С. Молодежь. Причины и поводы пьянства // Наука и жизнь. – 1990. – № 5. – С. 78-82.
96. Шабанов П. Д., Штакельберг О. Ю. Наркомании: патопсихология, клиника, реабилитация/Под ред. А. Я. Гриненко. – СПб.: Лань, 2000. – 368 с.
97. Шереги Ф. Э. Причины и социальные последствия пьянства // Социологические исследования. – 1986. – № 2. – С. 144-151.
98. Шурухнов Н. Г. Неформальная дифференциация в ИТУ // Социологические исследования. – 1992. – № 7. – С. 73-83.
99. Ярмыш А. Н., Соболев В. А. Сердюк А. А. Политико-правовая и методологическая основа профилактики адиктивного поведения в Украине и Харьковском регионе. (Гл. 5) / Молодежь и наркотики (социология наркотизма)/Под ред. В. А. Соболева и И. П. Рущенко– Харьков: Торсинг, 2000. – С. 272-292.

Подано до редакції 10.06.2005 р.